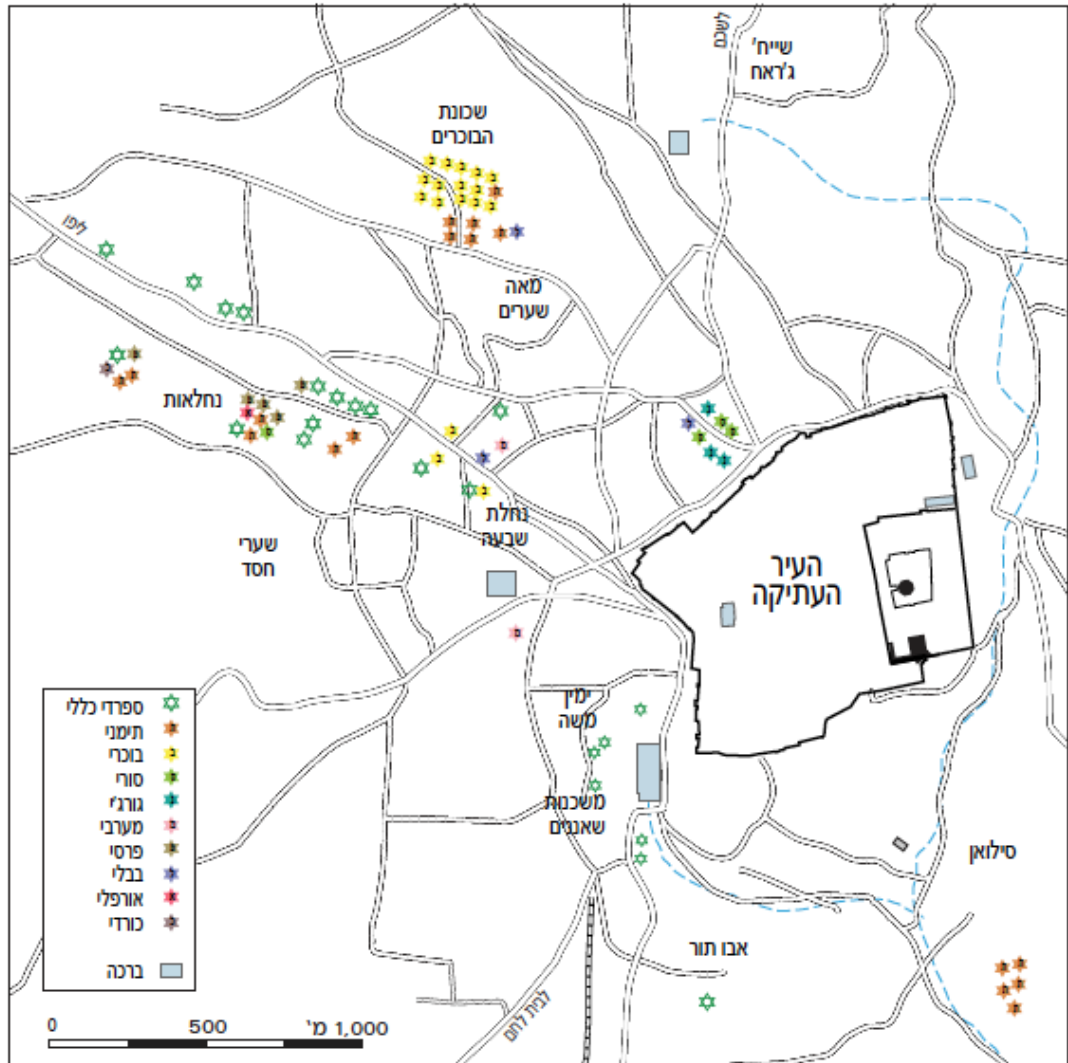

שער שישי

תרבות וסגנון חיים

בתי כנסת ספרדיים בירושלים שמחוץ לחומות, 1908

פרק עשרים ואחד החיים הדתיים של יהודי ירושלים

ירון בן-נאה

עד ערב מלחמת העולם הראשונה הייתה החברה היהודית בירושלים רובה ככולה חברה מסורתית שחיה בעיר קדושה לשלוש הדתות. כיוון שכך הוסיפו חייה של העדה היהודית, שהלכה וגדלה במאה התשע עשרה, לעמוד בסימנה של הדת, שנותרה אף היא בצביונה הישן. תמורות ניכרות התחוללו אמנם בעולם שבו חיו יהודי ירושלים, בעיקר לאחר שנות השלושים של המאה, אך רק מעטות מהן השפיעו במישרין על תודעתם ועל חייהם. הם, ובעיקר הרבנים שבהם, דמיינו עבר ללא רבב מוסרי או דתי, וביקשו לחזור לדגם אידאלי שלמעשה לא היה קיים מעולם. היישוב היהודי שבין החומות, שהוסיף להיות רוב מניינה ורוב בניינה של קהילת ירושלים, שימר את אורחות חיו עד קצה של מלחמת העולם הראשונה וסיום השלטון העות'מאני. לשמרנות זו היו גורמים אחדים: רבים מיהודי העיר היו תלמידי חכמים או גברים ונשים בערוכ ימיהם, שביקשו להשלים את ימיהם בעיר הקודש בתפילה, בלימוד ובחיי פרישות ואך טבעי היה כי רגשותיהם הדתיים, שמרנותם ואדיקותם יעצבו את חיי היום יום שלהם. גורם נוסף היה תפיסתם של אנשי ירושלים את קהילתם שלהם כקהילה קדושה, תפיסה שהייתה לה חשיבות תעמולתית כבירה אך חייבה התנהגות הולמת. תפיסה זו גברה במיוחד בקרב יהודים אשכנזים בארץ ומחוצה לה אשר ביקשו לעשות את העיר מעוז אורתודוקסי. עוד השפיעו הסביבה המוסלמית השמרנית באופייה ואולי גם מקומה המרכזי של הקבלה בעיצוב אמונותיהם ותפיסותיהם, הנהגותיהם והליכותיהם של רבים בציבור היהודי. כמו בדורות הקודמים הושפעו החיים הדתיים גם מציפיות ומתקוות משיחיות שנתחדשו מעת לעת, בעיקר נוכח אירועים מדיניים דרמטיים.

ההלכה נוגעת לכל תחומי החיים של היחיד, מקומו בבוקר ועד הירדמו בלילה. אף עניין כלכלי מובהק כמו השכרת בתים התנהל על פי תקנות בנות מאות שנים ובהתאם לכללים הלכתיים ידועים. בתחומים מסוימים נתייחדו מנהגי ארץ-ישראל ומנהגי ירושלים מאלו של שאר ארצות ואף היו מקור השראה ודגם לחיקוי לקהילות בחוץ לארץ.¹

אף כי רוב הציבור נהג בהתאם למצוות הדת היה צורך בפיקוח, באיזומים ובהטלת עיצומים על עוברי עברות. הרבנים ופרנסי הקהילה הספרדית היו אחראים להתנהגות הדתית של בני עדתם הן בעיני הציבור היהודי הן בעיני השלטונות, ולשם כך ניתנו בידם אמצעי כפייה ידועים – חרם, ובמקרים חמורים גם מלקות ומאסר. ראשי החסידים וראשי הפרושים השתמשו בכוחם להעניש

* מאמר זה נכתב בהיותי עמית מחקר במרכז סכוליון במכון למדעי היהדות ע"ש מנדל באוניברסיטה העברית בירושלים. אני מקדיש אותו לזכרם המבורך של הורי הוריי, שעלו לירושלים וחיו בה.

¹ על מנהגי החיים בארץ ראו גליס, מנהגי; א"מ לונץ, 'מנהגי אחינו באה"ק ברת וחיי עם', ירושלים, א (תרמ"ב), עמ' 1-70.

עבריינים בשלילת דמי החלוקה. מנהיגי הציבור האשכנזי וכמותם גם ועד הפקידים והאמרכלים ששלט בכספי התמיכה ביישוב הארץ-ישראל הציבו בראש מעייניהם את ההקפדה על אורח חיים דתי אדוק. הם נקטו עמדה שמרנית וקיצונית והרבו להעניש בחרם לא רק עבריינים ממש אלא גם את מי שהיו עשויים לדעתם להיות פורצי גדר. השימוש התכוף באמצעי זה, המעיד על חולשתה הגוברת של ההנהגה המסורתית, הפחית את יעילותו. חוגי קנאים הגיבו בחריפות לכל איום על אורחות חיהם. הם השמיצו, הטילו חרמות ואף פגעו פיזית בחשודים. איומי חרם וחרמות היו חלק מנופם של החיים בעיר, במיוחד במחצית השנייה של המאה. זאת ועוד, תקנות כולל הפרושים מ-1823 (וגם תקנות כוללים אחרים) חייבו את כל מקבלי החלוקה מטעם הכולל בלימוד תורה, בשמירה קפדנית על קיום מצוות ובציות להוראות ההנהגה. תקנות העדה גם חייבו חי צנע ושללו מותרות וגילויי שמחה (דוגמת נגינה בחתונות). נסיבות אלו הביאו לכך שבין החומות שררה אווירה של חומרה קפדנית המדכאת אינדיווידואליות או חריגה. בתקנוני השכונות שהוקמו מחוץ לחומות העיר נמצאו סעיפים שעניינם הקמת בית כנסת ומקווה ולעתים גם הוראות בנוגע להתנהגות הדתית הנדרשת מן התושבים.²

בצד העיצומים הידועים היה גם גורם בלתי רשמי שריסן עבריינים בכוח – דעת הקהל ורכילות. כמעט כל יחיד שדאג לכבודו ולכבוד משפחתו חשש מפניו אלו לא פחות ואולי אף יותר משחשש מפני עונש מידי אדם או מידי שמים. פיקוח יעיל מסוג זה נתאפשר רק בקהילה מלוכדת דוגמת הקהילה היהודית. על אף הפיקוח נמצאו עבריינים, ותופעות של פריצת גדר ההלכה רבו והלכו, הן בקרב התושבים הוותיקים הן בקרב אלו שזה מקרוב באו ממדינות אירופה. הקונסול הבריטי ג'יימס פין ציין בספרו את אופיים הדתי החמור של החיים בירושלים ובמידה של אירוניה וביקורת תלה אותו במשטר של דיכוי מצד הממסד הדתי:

כבר ראינו שהרבנים מונעים בשיטתיות מאנשיהם לעסוק בעיסוקים ארציים במטרה לרומם ולפאר את מעלתם ואת תהילתם של חיים שהם קודש ללימוד תורה [...] ככל שהם [העולים] מזקינים הם נכנעים למנהגי המקום ולאווירתה של ירושלים [לזנוח כל עיסוק מעשי, ארצי] [...] בהתבסס על ההנחה שירושלים, חברון, צפת וטבריה הן ערים קדושות אין זה אלא טבעי לדרוש שכל עיסוק יתאים לאופיין ושכל העשייה היומיומית תהיה בעלת צביון מקודש [...] ספרי ההלכה ערמו גל כזה של טענות לשליטה של מחזיקי הדת על כל זולתם עד שהתבססה תפיסת העולם שערי הקודש צריכות להיות מוקדשות בכל מחיר אך ורק ללימוד תורה תמידי ביום ובלילה [...] גם שגרת חיי הדת שמצווים המנהיגים הרוחניים על כל יחיד, כאשר היא נשמרת בקפידה, פוגעת במידה חמורה בענייני החולין של התושבים. זוהי שגרת פולחן שאינה מוכרת משום מקום אחר, אולי חוץ מאצל תלמידי חכמים שבפולין המקבילים שכר כדי שיקיימו את המצוות. שמירת חגים קטנים וסתם ימי ציון נאכפת בירושלים בעונשי בית הדין. כך מחויב פועל עני לקדש נוסף על השבת גם את יום שני לקריאת התורה, את יום שלישי שנאמר בו

המאה הי"ט: פ"מ גרייבסקי, 'תקנת עדת האשכנזים בירושלים משנת תרי"ב', מגנזי ירושלים, כב (תרצ"ב), עמ' ח-ט.

² למשל תקנות חברת 'נחלת יעקב' לכולל בתי ורשה ופולין, ראו ר' קרק, שכונות בירושלים, א: הבניה בירושלים החדשה ותקנות השכונות, ירושלים תשל"ח, עמ' 86-87. על הגבלת המותרות ראו תקנה מאמצע

פעמים כי טוב, את יום רביעי שהוא הכנה ליום חמישי, את יום חמישי שהוא יום הקריאה בתורה, את יום שישי שהוא ערב שבת, יום שבו יש לחדול מעבודה שעות אחרות לפני שקיעת החמה. כל אלה מלבד אמירת סליחות בכל שנה, ימי הספירה מחג הפסח עד חג השבועות, עם החמרות נוספות מן ההלכה או ממנהג המקום וכמובן כל הצומות והחגים הרגילים.³

קשה לרונן ב'חיים הדתיים' כבמקשה אחת. החברה היהודית בירושלים הייתה חברה רב עדתית במינוחו של ישראל ברטל. נכללו בה תושבים ותיקים ועולים חדשים מתחומי האימפריה העות'מאנית, ממרוקו ומארצות צפון-אפריקה האחרות, מן המרחב האירני, מתימן ועוד. עוד הייתה קבוצה גדולה של אשכנזים, מקצתם צאצאי העולים במאה השמונה עשרה ומרביתם עולים שזה מקרוב באו ממרכז-אירופה, ממזרח, ואף ממערב. אלו שמרו על המסורות העדתיות הייחודיות, לא נטמעו ולא אימצו את המנהג המקומי כפי שהיה בדורות קודמים.

בירושלים נפגשו אפוא לפחות שלוש מערכות תרבותיות יהודיות שונות, ועל אף הזיקות ההדדיות והקבלה ההדדית נמשך קיומן הנבדל עד מלחמת העולם הראשונה. יש אמנם עדויות לתפילה, ללימוד משותף ולמשא ומתן הלכתי, אך אלו היו מקרים יוצאים מן הכלל. באורחות החיים והתרבות של בני העדות השונות רב היה הנבדל מן המשותף, והקשרים בין הקהילות לארצות מוצאן היו חזקים מן הקשרים בינן לבין עצמן בתוך תחומי העיר.⁴ ככל שרבו העדות היהודיות בעיר וככל שרב מספרם של העולים נחלשו הבלעדיות והאופי ה'ספרדי' של הקהילה הירושלמית, אם כי רשמית היא הוסיפה להיות מונהגת בידי הכוללות הספרדית וה'חכם באשי'. התרופפות הזיקה למרכזי האימפריה העות'מאנית (בשל סיבות פוליטיות כמו הכיבוש המצרי ובשל חולשת 'ועד פקידי קושטא' ברבע השני של המאה) העצימה עוד יותר את השפעת העולים מארצות האסלאם האחרות, ובעיקר עולים מן המגרב, שמספרם הלך וגדל, וכן לא מעט חכמים מן המרכז התורני החשוב בעיר חלב. ההשפעה ניכרה בעליית חשיבותה של הערבית כשפת דיבור בקרב יהודי הארץ ובשינוי הטעם התרבותי, למשל במוזיקה הפך-ליטורגית. אף על פי כן שמרה הספרדית היהודית על מעמד הבכורה בירושלים והצביון הספרדי העות'מאני של אורחות החיים (לפחות בקרב הלא אשכנזים) נשמר עד ראשית המאה העשרים, במיוחד בתחומי העיר העתיקה ובשכונותיהם החדשות של העולים מתחומי האימפריה העות'מאנית, שנבנו מחוץ לחומות.

בבחינת חיי הדת השונים של גברים ונשים ראוי להתחשב גם בגורם המגדרי: כידוע נשים פטורות מקיום מצוות מסוימות, אחרות מיוחדות להן, ותקנות חכמים וקהילות מגבילות ומצמצמות את נוכחותן בבית הכנסת, מוקד חיי הדת הרשמיים של הקהילה. בית הכנסת ובית המדרש נחשבו ממילא מרחב גברי מובהק, והשפעת הסביבה המוסלמית, שצידדה בהפרדה בין המינים, חיזקה את המגמה להדרן ממקומות אלו. בהקשר זה יש לציין את רחבת הכותל המערבי כמקום תפילה יוצא דופן משום הערבוב היחסי ששרר בו. אי-ידיעת קרוא וכתוב מנעה מהן השתתפות ממשית

3 בירושלים במאה הי"ט, פעמים, 57 (תשנ"ד), עמ' 120-123. על תופעות של שיתוף פעולה ראו קניאל, במעבר, עמ' 175-185.

3 J. Finn, *Stirring Times: Records from the Jerusalem Consulate Chronicles of 1853 to 1856*, II, London 1878, pp. 82-84 (תרגום שלי).

4 י' ברטל, 'על דמותה הרב-עדתי של החברה היהודית

בתפילה ובלמוד, ורק מעטות היו מסוגלות לקרוא בקונטרסי התחינות והתפילות שנכתבו ונדפסו במיוחד למען נשים. למעשה נותר מקום רב לעשייה בעלת אופי בלתי ממוסד, ונשים ניתבו את רגשותיהן הדתיים לאפיקים שונים: בדאגה לניקיונם של בתי כנסת ובתי מדרש, בשזירת פתילות למאור באתרי הקודש, בשירות הלומדים ועוד. חלקן של הנשים היה גדול במיוחד בקרב המבקרים במקומות קדושים דוגמת קבר רחל. שם התפללו תפילות פרטיות, אמרו פרקי תהלים שידעו על פה או קראו מן הכתב וביקשו גם למען קרובי משפחה. אפיק שונה לחלוטין היה בפעילות החסד ההתנדבותית (להלן).⁵

המוקד הפיזי של חיי העדות נמצא כצפוי במוסדות הדת, בראש ובראשונה בבתי הכנסת. במחצית הראשונה של המאה מדובר בתחום מוגדר ומצומצם מאוד. ככל שגבר הפילוג העדתי וככל שנעשו העדות והכוללים עצמאיים יותר כן פחתה מרכזיותם ובלעדיותם של המוקדים הוותיקים. עבור העדה הספרדית זה היה מתחם בתי הכנסת הספרדיים ובמרכזו ק"ק רבן יוחנן בן זכאי, שצורתו הסופית עוצבה בשנות השלטון המצרי. בשנים אלו זכו גם הפרושים בהכרה רשמית, קיבלו לרשותם את שטחה של חצר ר' יהודה חסיד ובנו במתחם זה את בית הכנסת 'מנחם ציון'. בעשורים הבאים היה המקום למרכז חיי העדה הפרושית ובו שכנו מוסדותיה החשובים: בית הדין, תלמוד תורה וישיבת 'עץ חיים', בית תמחוי ו'הכנסת אורחים', מקווה טהרה והחברה קדישא. במקום זה הוצאו אל הפועל גם עונשים שנגזרו על עבריינים: מלקות ועמידה על יד עמוד קלון. ב-1864 נחנך במתחם זה בית הכנסת המרכזי של הקהילה שנקרא 'בית יעקב' אך נודע בכינויו העממי 'החורבה'. במקביל הקימה גם העדה החסידי בית כנסת גדול ומפואר, שנחנך ב-1872 ונקרא 'תפארת ישראל'.

האמונה ומצוות הדת היהודית התבטאו בכל תחומי החיים של בני התקופה

הבית וחוג המשפחה

טקסים דתיים מלווים את האדם מלידתו ועד פטירתו, בימי חול, בשבתות ובחגים,⁶ בשמחה ובאבל. ההכנות לשבת החלו כבר ביום רביעי וחמישי, משיצאו הגברים לערוך את הקניות בשווקים. ביום שישי בישלו הנשים ודאגו להטמנת הסירים בתנור השכונתי. עוד מסימני היום – הרחצה השבועית בבית המרחץ (ח'מאם), תספורת והחלפת בגדי החול בבגדי שבת. מקור רב עניין להוויי השבת בירושלים הוא השיר 'יה צור עולם עליון', ובו מתוארות בצורה אידיאלית ההכנות לשבת והפעילויות ביום השבת עצמו:

יד תפתח בששי הבוקר אור לקנות [מצרכים לשבת] ובתרגום גם רש"י הפרשה לענות. הכן כל מרקחה. בגיל ובנעימים: יום שבת.

⁵ יהודי שאלוניקי בדורות האחרונים, ירושלים תשל"ג, עמ' 90-115.

⁶ שילה, נסיכה, עמ' 153-167. שילה דנה בחוויה הנשית, ואולי יש מקום לדבר על תרבות של נשים?

⁶ יהושע, ילדות. על ההוויי בסלונקי ראו ד' בנבנשתי,

מהר וגלח שער, צפרנים תטול פן תסתכן
תבער צרים רעים תקטול. תטבול בבלי שכחה
לכבוד שבת תמים: יום שבת.

[...]

אל שולחן בצפון אור נר נכחו ידרים, לבית
טוב תצפון המטה לזכרים. יוצק דוד נרתחה מצות
מים חמים: יום שבת.

[...]

ולכבוד ליל שבת הכן בשר דגים, עם אשה בן
גם בת תרבה כל תענוגים. ובמשאת וארוחה
ובמשתה מטעמים: יום שבת.⁷

לבד מן התפילה והמנוחה, האכילה והשתיה נהגו רבים לבקר ביום זה בני משפחה וידידים. ראש חודש נחגג באופן צנוע יותר: כבר בערב ראש חודש ('יום כיפור קטן') צמו יחידי סגולה והאריכו בתפילות ובתחנונים: 'בכל משמרת החדש מתאספין' כל ישראל השוכני'ם] פעה"ק חכמי'ם] ורבני'ם] ובעלי בתי'ם] סוחרי'ם] בעלי מלאכה אחר חצות היום בכנופיא רבה ברוב עם הדרת מלך בק"ק הגדול וקורין כל סדר התהיל'ם] בנעימה קדושה ואחר התהלים אומרי'ם] תחנה ע"כ [על כל] אחינו בית ישראל הנפוצי'ם] בגולה [...] ואחר זה אומרי'ם] סליחות'ת] ותחנוני'ם] בלב נשבר ונדכה.⁸ בני הבית וידידים בירכו זה את זה בברכה 'חודש טוב ומבורך' והשיבו למברכים: 'עליכם ועלינו מבורך'. נשים אדוקות שבתו ממלאכות שאינן הכרחיות ובמידת האפשר הייתה סעודת היום עשירה וחגיגת מהרגיל.⁹ מחזור השנה סיפק ימים שמחים וימים נוגים: בימי הפורים שררה אווירה עולזת: מיני מאפה מסוכרים ומעוצבים בצורות שונות נמכרו בדוכנים ואנשים וילדים, מחופשים ושאינם מחופשים, התרוצצו בין הבתים כשהם נושאי משלוחי מנות ומתנות. בימי האבלות שבין י"ז בתמוז לט' באב שררה אווירת עצב ואבלות. זו הגיעה לשיאה ביום הצום עצמו. בערב נהרו המונים אל עבר הכותל המערבי ומילאו את הסמטאות. ברחבה הצרה שררה דממה שהופרה רק בבכי ובקולותיהם של קוראי הקינות, שרבים מהם אחזו פנסים קטנים.¹⁰

האירועים המשפחתיים החשובים ביותר במחזור החיים היו נישואים ולידת בנים. לכבודם נערכו טקסים בעלי רכיבים דתיים וחברתיים. נראה כי בקרב יוצאי האימפריה העות'מאנית וארצות אסלאמיות אחרות היו הטקסים מרובים ומורכבים במיוחד. בערב ברית המילה נהגו לערוך חגיגה לילית ('ויליאדה', 'וילייה', 'ליל ריחאן', 'ליל ברית יצחק') שעיקרה לימוד בבית אבי הבן. החוגגים קראו קטעים מיוחדים, שמעו דרשה, שרו פזמונים לכבוד האירוע והתכבדו בתקרובת. ביום הברית

⁷ רר"י אלטרץ (עורך), יצחק ירנן, ירושלים תרט"ו, הפים
יו ע"ב-יט ע"א.

⁸ פרחי, טוב ירושלים, דף יז [כא] ע"ב.

⁹ יהושע, ילדות, עמ' 118-125.

¹⁰ האירוע הפך לאטרקציה תיירותית: לונץ, מורה דרך,
עמ' 106-107; הנ"ל, מנהגי אחינו (לעיל, הערה 1),
עמ' 31-32.

עצמו וגם ביום השבת שלאחר הלידה זכה האב לכבוד מיוחד בבית הכנסת. אף טקס הקידושין, שיאה של ההתקשרות בין בני הזוג, היה טקס דתי וחייב נוכחות רב. טקסי החתונה היו הזדמנות לקיום עשרות מנהגים מיוחדים, חלקם עתיקי יומין, שנועדו לגונן על בני הזוג מפני מזיקים ולהבטיח להם פריון. תקנות ירושלים הגבילו את הרשאים להשתתף בחגיגות הללו, אסרו על שעשועי קלפים וקבעו סייגים לכיבוד.¹¹ הדי השמחות ניכרו גם בבית הכנסת. הקהל שורר פזמונים מיוחדים לכבוד בעלי השמחה, לכבוד החתן הוכן מושב מיוחד, מעוטר בחופה, והוא התכבד בעלייה לתורה ובקריאת פרשה מיוחדת.¹²

סדרה אחרת של מנהגים וטקסים הייתה קשורה במוות ובאבלות. אלו החלו בעת גסיסת החולה ונמשכו במנהגי הקבורה הירושלמיים, בהם הימנעות מהלנת הגופה, נשיאתה על גבי מתקן מיוחד, איסור הליכת הבנים אחר מיטת אביהם וסעודת ההבראה שהביאו שכנים וקרובים לאבלים. במות חכם מחכמי העדה, ובמיוחד מהחשובים שבהם, נסגרו החנויות ושבתה המלאכה. רבים הצטרפו למסע הלוויה עד שערי העיר או אף עד מקום הקבר. בקרב הספרדים והאשכנזים כאחד לא היה מקובל שנשים יצטרפו ללוויה. הספרדיות, שכישוריהן כמקוננות היו ידועים, ניצבו על הגגות, הלמו בחזותיהן וקוננו על המת בקול גדול. טקסים התקיימו בתום שבוע, בתום חודש וביום השנה לפטירה. יהושע ילין מציין כי 'התפילה והלימוד לנשמת הנפטר הם כמעט לחובה' אצל הספרדים ומתאר את הנוהג לשכור עשרה חכמים שיהיו ערים בכל לילה מלילות השבעה, ילמדו זוהר ויקראו תהלים, ואחר כך יאכלו ויברכו לעילוי נשמת הנפטר.¹³ בתקופת האבלות ישבו האבלים בבית הכנסת במקום מיוחד, כדי שהמתפללים האחרים יוכלו להביע בפניהם את צערם ואת הזדהותם ובכך להגביר את הסולידריות הקהילתית. אחר תפילת השבת היו שנהגו לבקר בבית האבלים, להביע תנחומים ולברך ברכות על מיני המזונות שהניחו לפניהם. בכל הטקסים הללו היה רכיב מקומי חזק מאוד שהצטרף ליסוד הדתי, ולעתים אף שינה ועיצב אותו מחדש. בהווי החיים של הנשים היה מקום חשוב לעלייה לקברי בני משפחה מדי שבוע בשבוע. זה היה בילוי אופייני לנשים יהודיות ומוסלמיות בכל המרחב. החוקר תושב העיר אברהם משה לונץ תיעד גם את תשוקתם של עולים רבים לקיום מצוות ייחודיות דוגמת פדיון פטר חמור ושילוח הקן.¹⁴

מתוך כתביהם-זיכרונותיהם של בני התקופה על אודות ירושלים ומסיפוריהם האידיליים של חוקרים יוצאי סלוניקי והבלקן על הווי החיים במחצית השנייה של המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים מתבררים המנטליות, ההשקפות ואורחות החיים של יהודי האימפריה העות'מאנית עד ראשית המאה העשרים: בולטת מאוד עצמת הרגשות שהפגינו קטנים וגדולים – שמחה רבה ואמתית בימי חג, צער ועצבות בימי אבל ותענית, יראה מפני זעמו של האל הבוחן את מעשי המאמינים ופחד מפני הבלתי נודע. אסונות טבע ובמיוחד המגפות התכופות נחשבו עונש אלוקי

¹² גליס, מנהגי ארץ-ישראל (לעיל, הערה 1), עמ' שלו-שלט.

¹³ י' ילין, זכרונות לבן-ירושלים, תקצ"ד-תרע"ח, ירושלים תרפ"ד, עמ' 118-119.

¹⁴ לונץ, מנהגי אחינו (לעיל, הערה 1), עמ' 18-19.

¹¹ ספר תקנות והסכמות ומנהגים הנהגים [פה עיה"ק ירושלים ... מהדורת רח"א גאנין, ירושלים תר"ב, נב, דף מ ע"ב, נג, דף מא ע"א. ראו גם י' בן-נאה, 'הסכמות בענייני מותרות ופנאי ופרק בהיסטוריה תרבותית וחברתית של יהודי ירושלים במאה הי"ט', שלם, ח (תשס"ט), עמ' 410-429.

ועוררו את החיים לתשובה ולמעשים טובים. כן ניכרה היטב חשיבותה של המשפחה המורחבת בחגיגת אירועים שונים: דתיים, ציבוריים ואישיים. בתיאורו של יהושע ילין האשכנזי את נישואיו בגיל שלוש עשרה וחצי לבת משפחת הגביר הבגדאדי שלמה יחזקאל יהודה, שלובה טרוניה על גילווי הכבוד כלפי קרוביו שנתחייב בהם מכוחן של מוסכמות ההתנהגות: אחרי הקידוש בשבת וחג היה עליו לנשק את ידי המסובים ולברכם, וכך גם בבית הכנסת אחרי שעלה לתורה. כשאחד מהם עלה לתורה היה עליו לעמוד, וברדתו לנשק את ידו ולברכו. 'בכל הנמוסים האלו געלה נפשי וחדלתי להתפלל אצל הספרדים, ואמרת די לי שעבודי הנשיקות בביתם', כתב ילין.¹⁵ כמעט בכל חגיגה השתמשו במוצרי צריכה שנחשבו יקרים. בסעודות עשירות מהרגיל אכלו בשר, דברי מאפה ומיני מתיקה. החוגגים התהדרו בגדים צבעוניים ואיכותיים ובתכשיטים ושרו שירים ('קופלאס', 'קנטיגאס') שנתייחדו לאותו אירוע. בניגוד למה שאנו עשויים לשער, רק חוגגים מצומצמים הקדישו את זמנם ללימוד תורה בימי שבת וחג.¹⁶

בחי היחיד נודע מקום חשוב, לעתים אף חשוב יותר מזה של הדת, למערכת של אמונות ופרקטיקות של דת ואמונה עממית, שבחלקן היו משותפות ליהודים ולשכניהם המוסלמים ומידת עיסוקן של נשים בהן נראית רבה למדי. בין הפרקטיקות הללו נמצאו כאלו שהיו גבוליות מבחינה הלכתית, ואחרות שהיו אסורות מכול וכול. אמונה בעין הרע, במלאכים, בשדים וברוחות ובכוחות נסתרים בכלל הוסיפה לתפוס מקום חשוב בחיי היום יום של ציבור רחב בקהילה. ידועה ההקפדה על אי-שתיית מים בזמן ה'תקופה' (המעבר בין עונת שנה אחת לאחרת), שמועדה המדויק צוין בלוחות השנה הנדפסים ושמי הקהילה הודיעו עליו בפומבי. נהגו לשפוך מים גלויים שעמדו בחצר או בשכונה שנפטר בה אדם. רבים סיירו את קירות הבתים בתכלת או ציירו כף יד באדום כדי להגן על יושביהם מפני עין הרע ומכל פגע רע. אנשים מכל שכבות הציבור, בני כל העדות וכל הגילים, השתמשו בסגולות ובקמעות שתכליתם ריפוי, מניעת סכנות, או הגשמת משאלות. עדויות ספרותיות מחזקות את הרושם בדבר היקף השימוש בקמעות מוכנים או מוזמנים. ריבוי הספרים, הקונטרסים והדפים הבודדים ('שמירה') שנכתבו, הועתקו ונדפסו בעיר מעיד גם כן על תפוצתן של אמונות אלו ועל אחיזתן האיטנה בקרב הציבור. הטיפול הרפואי השכיח נעשה בתרופות עממיות. אחת הנודעות והמיוחדות ששימשו את יוצאי ארצות האסלאם – בשר מומיה מעורב במי סוכר או דבש.

פעולות מסוימות שננקטו לריפוי נמצאו בגדר עבודת אלילים ממש: משה דוד גאון תיאר בצעירותו רבה את טקס האינדולקו, שכלל הקרבת מזון לשדים על מנת לפייסם ולשכנעם להניח לחולה, והצליח להעביר לקורא את תחושת החשאינות והאימה שעוררה אפילו הזכרת העניין. ספר 'כנסיה לשם שמים' שנדפס בירושלים ב-1874 ביקש לחסל נוהג זה, ככל הנראה בלי הצלחה יתרה.¹⁷

¹⁵ ילין, זיכרונות (לעיל, הערה 13), עמ' 25-26.
¹⁶ ראו מאמריהם של בנבנשתי, מולכו, ואטיאש, שאלוניקי עיר ואם בישראל, ירושלים ותל אביב תשכ"ז, עמ' 141-193; 'י' ברודו, 'מסורות ומנהגים עממיים', ד"א רקנטי (עורך), זכרון שלוניקי: גדולתה וחורבנה של ירושלים דבלקן, ב, תל אביב תשמ"ו, עמ' 364-371, וכן חיבוריו של יעקב יהושע. ראו יהושע, ילדות; הנ"ל, ירושלים.
¹⁷ על האינדולקו ראו לונץ, מנהגי אחינו (לעיל, הערה 1), עמ' 21-25; מ"ד גאון, 'מלחמת ספרדים ואשכנזים ב"אינדולקו"', ערות, א (תש"ו), עמ' 104-107; הנ"ל, 'חרצובות ה"אינדולקו"', ידע עם, ה (תשי"ט), עמ' 29-34. על נושא זה ראו בהרחבה: 'י' בן-נאה, "לחש בדוקומנוסה", אמונות ופעולות מגיות בקרב יהודי האמפריה העות'מאנית', פעמים, 85 (תשס"א) עמ' 89-111.

בית הכנסת והתפילות

בית הכנסת היה למעשה הזירה החשובה ביותר של החיים הדתיים. בו התכנסו בני הקהילה (גם אם לא כולם) וגם מבקרים ותיירים לתפילה בציבור שלוש פעמים ביום בכל יום מימות החול, לקריאה בתורה, לתפילות השבת והמועדים ולרגל ימי צום. בהיותו מבנה הציבור העדתי הגדול והיחיד הוסיף בית הכנסת להיות מוסד חברתי מרכזי בחיי הקהילה ורשות גברית מובהקת. כאמור היו נשים מודרות מן הפולחן בו, לא היה להן מקום בתוכו ואף לא אפשרות להשתתף בנעשה. בבתי הכנסת הספרדיים ישבו הנשים בחדר צדדי, משם יכלו לצפות במתרחש.

שעות התפילה בציבור היו מטבע הדברים גם שעות של מפגש חברתי, על כל המשתמע מכך. פוסקים שבו והתלוננו על התנהגות בלתי הולמת בבית הכנסת וגינו את הזלזול בתפילה ובקריאה בתורה, אך ללא הועיל. בין הפעילויות הנוספות שהתקיימו בבית הכנסת: דרשות והספדים, לימוד תורה וקריאת תהלים במסגרות שונות – בעלי בתים, חברות לומדים ותלמידים צעירים. נוסף על הדרשה הרגילה בשבת אחר הצהריים היו שבתות אחדות בשנה שבהן נהג לדרוש הרב הראשי או סגנו, והמונים היו מתקבצים לשמעו. בימי הקיץ נהגו לקרוא בציבור בשבת אחר הצהריים פרק מפרקי אבות, במקור ובתרגום ללדינו ולערבית. בחודש אלול ובעשרת ימי תשובה נאמרו הסליחות. תיאור ההשכמה לסליחות הוא מן הסממנים הבולטים בהוויי הירושלמי של היישוב הישן.¹⁸ במאה התשע עשרה התבסס בירושלים נוהג שירת הבקשות בבוקר השכם, במיוחד בשבתות החורף. כבימי הסליחות היה השמש מעורר את הישנים כדי שיגיעו לבית הכנסת טרם הזריחה. בשנות החמישים המוקדמות של המאה יסד רפאל יצחק אלטרץ שעלה מחלב (היא ארם צובא) חברה בשם 'ועתה יצחק', שחבריה שוררו בבית הכנסת 'קהל גדול', בית הכנסת המרכזי של קהילת ירושלים. הוא אף יזם את הכנתו והדפסתו של ספר בקשות ופזמונים בשם 'יצחק ירנן' (תרט"ו) לשימושם של החברים. לאחר פטירתו נוסדו חברות אחרות שהמשיכו בנוהג זה ואף נדפסו קובצי שירים נוספים, ובהם ניכרת השפעת מנהגי קהילת חלב על השירים ועל הלחנים – נעימות מקומיות תפסו את מקומן של אלו העות'מאניות במסורת איסתנבול ואדירנה.¹⁹

מוסדות לימוד תורניים

מוסדות הלימוד התורניים הרבים שפעלו בעיר היו מוקד אחר של החיים הדתיים בעיר. הם פעלו מדי יום ולעתים גם בכל שעות היום, והיו פתוחים הן בפני לומדים הן בפני יחידים מן הציבור, במסגרות פורמליות יותר – ישיבות ובתי מדרש – או פחות – חברות לימוד (ראו להלן). הפעילות השכיחה ביותר בהם הייתה לימוד תורה. בישיבות אחדות, דוגמת ישיבת המקובלים 'בית אל', שייסד

עמ' 54. לקובצי שירים נוספים שנדפסו בירושלים ובשעריהם ידיעות על פעילות ליטורגית זו בבתי הכנסת בעיר ראו ישמח ישראל, ירושלים תרל"ה (הלוי, ספרי ירושלים, 241); ספר יגל יעקב, שנדפס בשתי מהדורות בשנת תרמ"ה (שם, 499, 500).

¹⁸ יהושע, ילדות, א, עמ' 9-12. והשוו בנבנשת, סלוניקי, עמ' 93.

¹⁹ א' סרוסי, 'לראשית שירת הבקשות בירושלים במאה הי"ט', פעמים, 56 (תשנ"ג), עמ' 106-124; אלטרץ, יצחק ירנן (לעיל, הערה 7); הלוי, ספרי ירושלים,

המקובל ר' גדליה חיון ב-1737, למדו ללא הפסק גם בלילות, בהאמינם בחשיבות הלימוד התמידי. חכמי הישיבות לא הסתגרו בד' אמות של הלכה ועמדו לשירות הקהל בהוראת הלכות ובפסיקת דין. בדיעבד שימשו בתי מדרש וישיבות גם מקומות תפילה, ובחלקם נהגו מנהגים מיוחדים. למשל בישיבות אחדות הנהיגו עלייה סדירה לקברי קדושים ('זיארה') מתוך אמונה בסגולת הלימוד במקום הקבורה.²⁰ בישיבות אחרות קיימו בלילות מסוימים בשנה משמרות לימוד עם סדרי קריאה ולימוד מיוחדים: ערב ראש חודש ('משמרה'), ערב הושענא רבא, ליל שבועות, ל"ג בעומר, וימי זיכרון לבני משפחת מייסד הישיבה. את הלימוד הלילי ליוו בשתיית קפה, שהרחיק את השינה מעיני הלומדים. הישיבות השפיעו גם על האווירה הדתית בסביבתן. בולטת בהקשר זה ישיבת 'בית אל', שבה הושם דגש בלימוד הקבלה. ישיבה חשובה וותיקה זו השפיעה על החיים הדתיים בעיר וגם מחוצה לה במיוחד בהנהגות של חסידות ברוח הקבלה, אשר אומצו בהתלהבות רבה בקרב חוגים בציבור היהודי ברחבי העולם שהוסיף להיות נאמן למסורת. לדפוס הייתה השפעה על תפוצת המנהגים הללו. למשל בירושלים נדפס ב-1847 ספר 'עבודת הקודש' מאת ר' יוסף חיים דוד אזולאי (החיד"א), שעניינו הנהגה ומוסר בתוספת 'דברי מוסר הנוהגים' [לאמר בק"ק בית אל קודם תקיעת שופר ביום א' וב' [של ראש השנה]]. ב-1881 נדפס בעיר קונטרס לשמחת תורה 'מנהג הקהל חסידים בעלי מקובלים אשר בביהכ"נ בית אל יכב"ץ [יכון בצדק] בפה עיה"ק [עיר הקודש] ירושלם ת"ו [תיבנה ותיכונן] לומר זה אחר סיום התורה, גם תיקון גדול לכל אחינו בני ישראל לומר זה'.²¹ הכותב השתמש במודע בשמה של הישיבה ובפרסומה לקידום מכירת הקונטרס.

חברות צדקה וחסד, חברות לימוד ואחרות

כדומה ללימוד התורה נתפס מעשה הצדקה בתודעתם של בני הזמן כקיום מצווה דתית וכאמצעי לזכות בעולם הבא. מוקד חשוב של החיים הדתיים נמצא אפוא בעשייה הפילנתרופית, אם באופן עצמאי אם במסגרת חברות ואגודות שנוסדו לצורך זה.

נפוצות ביותר היו חברות לטיפול בחולים, בגוססים ובנפטרים, חברות להשאת יתומות עניות, להלוואת כספים, חברות שסיפקו לעניים לחם, פחמים ועוד. בשל העוני המרוד שרווח בקהילה ברור שהביקוש לשירותיהן היה רב. במפקד מונטיפיורי ב-1866 נזכרות למשל החברות 'תפארת ישראל', 'קופת רחל אמנו', 'קופת ביקור חולים', 'קופת רוחצים וכתפים', 'קופת העניים האומללים', 'קופת יתומים ויתומות', 'קופת עשרה בטלנים'.²² בישיבת 'אור החיים' האשכנזית נוסדה ב-1872 חברת 'דרך החיים וגמילות חסדים'. חברת 'תפארת ירושלים' נוסדה ביזמת ישראל דב פרומקין (עורך 'החבצלת') ב-1873/4 לסיוע לעולים חדשים ללא הבדל מוצא. חברת 'משגב לדך' של בני העדה הספרדית נוסדה ב-1879 כדי להושיט סיוע רפואי לנזקקים. אשכנזים יסדו ב-1880 את חברת 'לינת הצדק' לצורך דומה. בשנות השבעים של המאה ייסד ר' משה נחמיה כהניו את אגודת 'שערי חסד' לצורך גמילות חסדים שונים ומתן הלוואות ללא ריבית. חברות חסד אחרות היו 'ישועת ישראל'

²² מפקד מונטיפיורי 1866: כ"י מונטיפיורי, 537/3, מתכ"י, סרט 6159, עמ' 15.

²⁰ בניהו, בית המדרש, עמ' קח-קט.
²¹ הלוי, ספרי ירושלים, 40; שם, 370, בהתאמה.

שנוסדה ב-1881, חברת 'למען ציון', שאף אותה ייסדו אשכנזים ב-1889, וחברת 'עזרת נשים הכללית' שהקימו נשים ב-1895 כדי לסייע לנשים. ככל הנראה זו לא הייתה החברה הראשונה שייסדו נשים.²³

נראה כי חלקן של נשים מכל שכבות הציבור היהודי בעשייה ההתנדבותית היום יומית היה גדול, והן פעלו כבודדות או בחבורות. פעולתן, שנעשתה לרוב ביזמה אישית, הייתה מגוונת ביותר: לסעוד חולים, לסייע בכביסה ובבישול, להכין נדוניה לנערה ענייה או פשוט לתת מזון, בגד או מטבע לנזקק. בהקשר זה ראוי להזכיר גם את מוסד ההקדש ואת ההקדשות, כלומר הקדשת סכומי כסף או נכסי דלא ניידים לטובת הקהילה, ללומדי תורה או למטרות אחרות שעניינן צדקה. רישומי בית הדין השרעי בעיר מלמדים על גידול עצום במספר ההקדשים לאחר 1881: תועדו כמאתיים וחמישים הקדשים, רובם ככולם ביזמת אשכנזים, בהם נשים.²⁴

חברות שפעילותן דתית או דתית למחצה

עיון במקורות מעלה קווים אחדים לדמותן של החברות הירושלמיות עד שלהי המאה התשע עשרה. הן קמו ופעלו לפי דגמים של חברות מסורתיות שפעלו בארצות המוצא במאות הקודמות. ניכרת מגמה של גידול במספר החברות וגיוון תחומי עיסוקן, במיוחד ברבע האחרון של המאה ובקרב הציבור האשכנזי. נוסף על חברות מן הדגם המסורתי שעניינן צדקה ולימוד מופיעות חברות המציבות יעדים מסוג שונה: ב-1889 נוסדה חברת 'שפה ברורה', אשר שמה לה למטרה להחיות את הדיבור העברי בארץ ולהנהיגו בקרב בני ובנות, ובחירה בוועד שיעסוק בחידוש מילים. בין מייסדיה היו ספרדים ואשכנזים, אך רק רבני הספרדים אישרו את כשרותה והיא פעלה בקרב בני העדה הספרדית. ב-1890 הוקמה בעיר אגודת 'בני ברית'. בעשור האחרון של המאה התשע עשרה ובשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה הוקמו (בין השאר בסיועם של יהודים מאירופה) עוד ועוד חברות שמטרתן 'חילוניות' – הקניית השכלה, קידום השפה העברית, מלאכה וכדומה, ונראה כי משכו אליהן רבים.²⁵ אפשר שיש בכך מידה של חילון בקרב קבוצה גדולה והולכת. קיים מתאם בין שינוי זה לבין השיוך העדתי – בחברות המאוחרות לא נתקיימה זיקה מובהקת לעדה זו או אחרת, וחבריהן נמנו עם עדות אחדות, אם כי עדות המיעוט הוסיפו להקים חברות לעזרה הדדית, דוגמת 'אוהבי ציון' של עדת עולי פרס (1898). את ריבוי החברות ברבע האחרון של המאה אפשר להסביר בצירוף של גורמים: גידול מהיר במספר האשכנזים הביא לאברן תחושת האחדות והאינטימיות

²³ פריימן, ספר הזיכרון, עמ' 16-29, 71-78. פריימן מונה חברות עד מלחמת העולם הראשונה וטוען כי החברות הן תופעה חדשה יחסית: 'לפני זה היו החיים המקומיים כה פשוטים ופרימיטיביים' (שם, עמ' 71). חומר על החברות מצוי בתקנוניהן שנרפסו בירושלים. על מקצתן לפחות ראו הלוי, ספרי ירושלים, על פי הופעת החברות במפתח.

²⁴ לדוגמה עדות כי אלמנת ר' יצחק קובו שימשה גבאית קופת ביקור חולים והכנסת כלה, ראו רש"ז שניאורסון, זכרון ירושלים, ירושלים תרל"ו, דף ז ע"א. ובעניין זה ראו גם שילה, הקול, עמ' 22-23.

²⁵ א' כהן, א' בן-שמעון-פיקאלי וא' ג'ניאו, יהודים בבית המשפט המוסלמי: חברה, כלכלה וארגון קהילתי בירושלים העות'מאנית, המאה התשע עשרה, ירושלים תשס"ג, עמ' 445-448.

ששררה בקהילה כשהייתה מצומצמת בממדיה. החברות סיפקו במידת מה מענה לצורך במסגרת תומכת, במיוחד על רקע תחושת המשבר. הטבה מסוימת בתנאי הקיום של חלק מהאוכלוסייה יצרה פנאי ומשאבים אנושיים פנויים. זאת ועוד, התמורות הפוליטיות והתרבותיות אפשרו התעוררות ומאוחר יותר גם מימוש רעיונות לאומיים, רעיונות בדבר פרודוקטיוויזציה ודומיהם, ופתחו כיווני פעולה חדשים.

בכלל החיים הדתיים אפשר לכלול לא רק את עצם השירות והעשייה במסגרת החברות אלא אף את הוויי החברות עצמן. תקנות חברת 'אור תורה משמורים' שנדפסו ב-1895 ממחישות זאת היטב: את החברה ייסדו יחידים מקהל האשכנזים הפרושים ב-1847 כדי ללמוד תורה בלילות בבית מדרש 'מנחם ציון'. הוויי החברה שילב עשייה דתית עם פעילות חברתית – חברי החברה חולקו למשמרות ומדי לילה למדו שתי משמרות, האחת במחציתו הראשונה והאחרת במחציתו השנייה. שמש החברה הודיע לחברים על משמרתם יום קודם והכין ללומדים קפה ותה כדי שישארו ערניים. בלילות שישו הוסיפו אמירת תיקון חצות וקראו פרקי תהלים. מדי שנה נערכה סעודת סיום לכל החברים. שבת אחת בשנה יוחדה לחברי החברה, ובה הם זכו בכל העלויות לתורה. החברים דאגו להתפלל על יד הכותל המערבי לרפואת חבר חולה, השתתפו בתפילות ובלמוד בבית חבר שנפטר וערכו אזכרה לחבר ערירי שהוריש כסף לחברה. יום ז' באדר, יום פטירת משה על פי המסורת, היה יום חגן של חברות הקבורה. החברים חגגו בהתכנסות לתפילה ולסעודה משותפת. פרנסי החברה קדישא האשכנזית אף טרחו להדפיס קונטרס סליחות ליום זה לשימושם של החברים: 'קובץ סליחות ותפילות ליום ז' אדר כפי מנהג החברה קדישא גומלי חסד של אמת דפעה"ק [דפה עיר הקודש] ירושלים תובב"א [תכונן ותבנה במהרה בימינו אמן]. הובא לבית הדפוס ע"י הגבאים דחברה קדישא בהוצאות החברה קדישא גמילות חסד של אמת מירושלים לתועלת כלל החברה קדישא הי"ו [ה' ישמרם ויחיים]'.²⁶

המקומות הקדושים

המקומות הקדושים היו זירה של עשייה דתית עממית. נודע להם מקום חשוב בתודעת בני העיר, ויחידים – נשים וגברים – פקדו אותם בשעת הצורך גם שלא בימים המיעודים לכך רשמית. בחגיגות עממיות נתרופפו כללי ההתנהגות והגדרים הקפדניים ובני המינים נתערכו זה בזה. הנוכחות הנשית בלטה בהזדמנויות אלו ביתר שאת. האתרים הקדושים החשובים ביותר באזור ירושלים היו קבר רחל, שמרגלית שילה מציינת אותו כאתר 'נשי' מובהק, קבר שמואל הנביא וקבר שמעון הצדיק, שחשיבותו גברה במידה ניכרת בתקופה הנדונה. חגיגות המוניות וחשובות שהיו מלוות בטקסי הדלקה נערכו במירון ובטבריה ומשכו גם עולים מירושלים ומארצות שכנות.²⁷ העונה המועדפת

מהדורת ר' זאבי, ירושלים תשל"ו, עמ' 106-108; ברמן, מסעות שמעון, עמ' 97-100; יהושע, ילדות, א, עמ' 101-102, 105-106. על קבר רחל ראו שילה, נסיכה, עמ' 57-58.

²⁶ הלוי, ספרי ירושלים, 83, 463.
²⁷ על כך, ובמיוחד על החגיגה שעל קבר ר' מאיר בעל הנס ראו למשל תיאורו של לורנס אוליפנט באמצע שנות השמונים של המאה התשע עשרה: ל' אוליפנט, חיפה: כתבות מארץ-ישראל, 1882-1885, תרגם י' בורלא,

לעריכת ה'זימרה' הייתה בין פסח לשבועות. העולים האמינו כי יש בכך סגולה לרפואה, ללידת ילדים ולהצלחה. פעמים רבות הייתה העלייה תשלום של נדר שנדר זמן רב קודם לכן. נודעה עדיפות לעלייה לקבר ביום הפטירה של הנפטר. אז נערכה במקום חגיגה עממית מרובת משתתפים. שלוחי הציבור של קהילת ירושלים נהגו לצאת עם העולים אל האתר הקדוש ותמורת תשלום בירכו אותם וערכו השכבות עבור מתייהם.²⁸ העולים קראו את התפילות ואת התחינות המיוחדות מתוך דפים או קונטרסים נדפסים בעברית או בשפה השגורה בפה, ²⁹ הדליקו נרות וסעדו את לבם. היו שנהגו לרשום את שמותיהם על קירות האתר המקודש ולגזוז שם את שער הבנים בהגיעם לגיל שלוש או ארבע שנים. לעתים יוחד לתספורת יום ל"ג בעומר, כפי שמספר הבריטי ג'והן קנינגהאם על החגיגה בקבר שמעון הצדיק ב-1887: 'היהודים מבקרים עם ילדיהם בקבר קדוש זה של שמעון ביום השלושים ושלושה לאחר חג הפסח, יום המקודש (!) לזכרו, וכשהם נמצאים בפנים הקבר הם מדליקים לכבודו פתילות הצפות בקערה של שמן. הם נותנים נדבות באותה הזדמנות באורה מוזר: רבים הגוזזים או המגלחים חלק משערם ומשער ילדיהם או אפילו את כל השיער ותורמים כסף כמשקל השערות'.³⁰

אירועים פומביים מיוחדים בעלי אופי דתי

אירועים שונים ובהם תעניות ותפילות להורדת גשמים. הבצורות שגרמו מחסור במי שתייה ועליית מחירי התוצרת החקלאית היו תכופות, והתושבים – יהודים, מוסלמים ונוצרים כאחד – תפסו אותן כעונש אלוקי. כאשר גשמים לא ירדו במועדם (מאורע שכיח יחסית) החלו לנקוט פעולות שונות לביטול הגזרה – תחילה התענו יחידי סגולה ומאוחר יותר הציבור כולו, שאף נקרא לחזור בתשובה. מנהיגי הציבור בלשו אחר חוטאים וחיידשו תקנות שנועדו למנוע פרצות מוסריות. תפילות המוניות נערכו בבתי הכנסת או בבית הקברות שעל הר הזיתים. לונץ למשל מתאר את דרך הפעולה המסורתית שהיה עד לה והתקיימה אצל האשכנזים הפרושים בבית הכנסת 'החורבה' ב-1870, שנת בצורת קשה:

אחינו עשו כל מה שהיה לאל ידם, כאמירת סליחות והושענות אחרי שמונה עשרה ובתעניות כנהוג. וגם כרוז יצאה מאת הבית דין צדק כי יקומו אחרי חצות הלילה ולבוא לבית הכנסת הגדול בית יעקב להתפלל על הגשמים [...] בית הכנסת היה מלא מפה לפה ומעזרת נשים כבר נשמע קול בכיות ויללות. ואחרי אמירת תהלים עלה הרב הגאון הגדול וכו' כמוהר"ר מאיר און|רובך וצ"ל על מעלות ארון הקודש

ועוד רבים אחרים.
 איש שלום, מסעי נוצרים, עמ' 792. על ויליאם תומסן בשליש השני של המאה התשע עשרה ראו שם, עמ' 448. על הילולת ל"ג בעומר ראו א' יערי, 'תולדות ההילולא במירון', תרביץ, לא, א (תשכ"ב), עמ' 72-101, ועל קבר שמואל עמ' 92-98. על מהדורות ספרי התיקונים שנועדו לאמירה במקום ראו שם, עמ' 89-90, הערה 40.

²⁸ גאנין, תקנות (לעיל, הערה 11), נד, מב ע"א. כספי התרומות ותשלומי העולים היו מקור הכנסה נכבד לכוללות, ואלמלא כן לא הייתה הקהילה רואגת להסדיר את חלוקתם. ראו שם, נט, מד ע"ב.
²⁹ למשל 'קונטרסי ארשות (!) החיים', שנדפס בירושלים בשנת תרכ"ה: כולל לימוד לפני הכותל המערבי, לימוד רחל אמנו עם התפילות, לימוד יארצייט, לימוד על קבר שמעון הצדיק ועוד: הלוי, ספרי ירושלים, פריט 108;

ובקולו קול פחדים עורר את הנאספים לשוב בתשובה שלמה למען ירחם ה' על עמו ועירו. ובכל פעם לפני אמירת י"ג מידות תקעו בשופר שני תוקעים [...] ואחרי כלות התפילה נתפור העם להתפלל במקומות הקדושים.³¹

לעתים נסתיים אמנם האירוע בירידת גשמים, לרווחת הכול.³² הליכים דומים ננקטו בפרוץ מגפה, אירוע שכיח למדיי עד שלהי התקופה העות'מאנית. פעולת הגנה מגית ידועה הייתה לימוד מיוחד של עשרה חכמים בכל אחת מארבע פינות העיר.

אירוע מסוג שונה היה טקס הגניזה שנערך אחת לשנים אחדות, מעין מסע לווייה עליז ונוגה כאחד לכתבים, ספרים ותשמישי קדושה שבלו. עם הזמן ייחסו לו סגולה מגית כאמצעי הגנה מפני צרות ואסונות. לונץ מתארו כך במכתב לעיתון 'הצפירה' בשנת 1877:

מנהג מוזר שורר אצל אחינו הספרדים פה [ירושלים] כי אחת לשבעת שנים יתאספו כל אנשי העיר, חכמיה ונכבדיה ובהמון חוגג יובילו את הגניזה (המה יריעות ס"ת [ספר תורה] פסולות ושאר דברים קדושים הצריכים גניזה) לגנוז אותה באחת המערות אשר במורד הר ציון [...] בראשונה הלכו נושאי השקים [...] וסביבם הלכו להקת אנשים משוררים ומריעים ושמחים שמחה רבה. אחריהם הלכו נערי בית הספר [...] באחרונה נשאו את הס"ת תחת חופת משי חטובת אטון דמשק. לפנייה הלכו סריסי הרב החכם באשי ומטות עם כפתורי כסף בידם ושר מאה [...] ואיש אחד זרק מי שושנים מתוך כלי כסף המיועד לזה [...] גם על הגנות ועל חומת העיר עמדו אנשים וביניהם גם הרבה ישמעאלים ונוצרים והשמחה הגיעה עד מרום קצה.³³

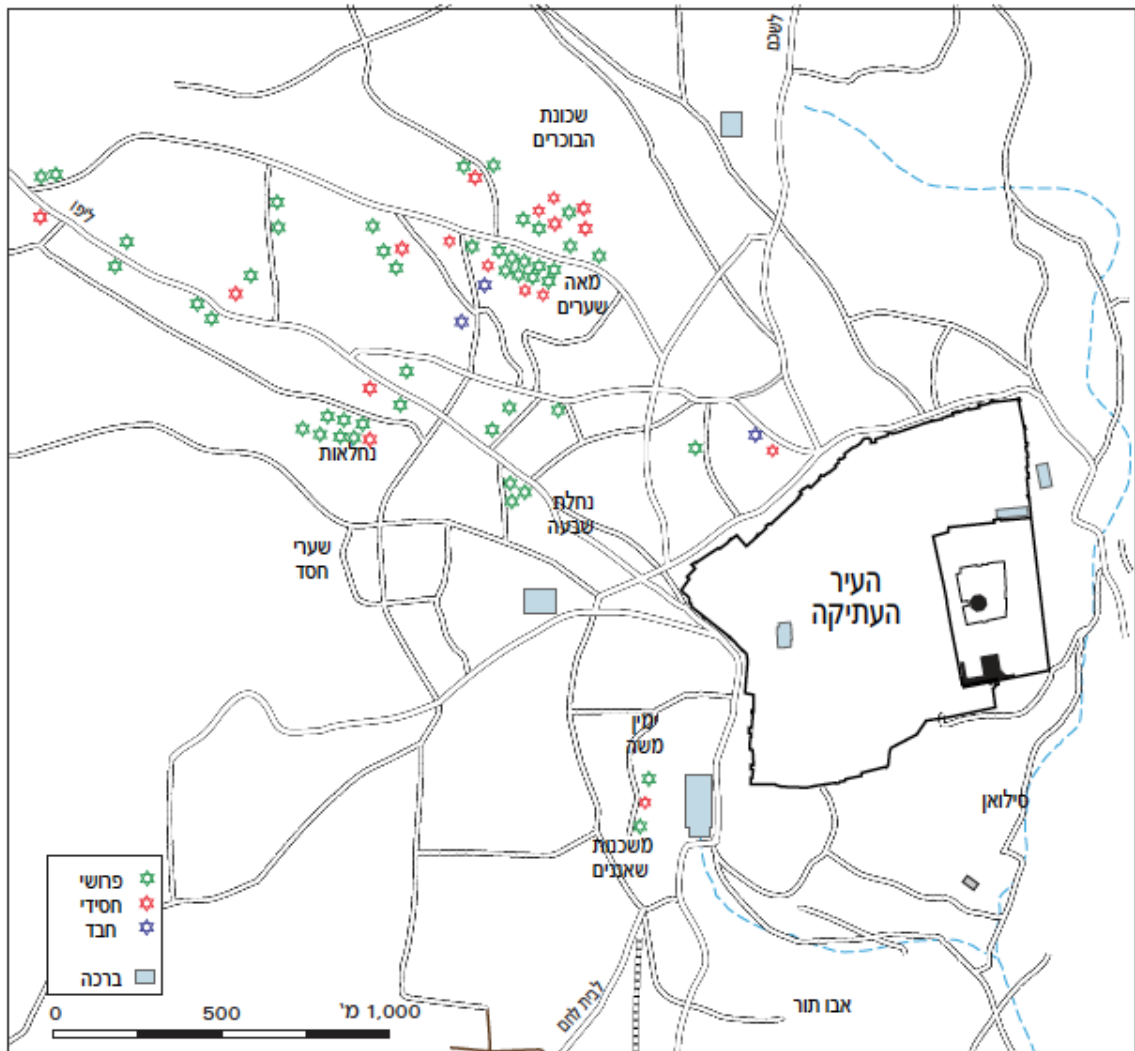
סיכום

החברה היהודית הרב עדתית בירושלים הייתה חברה מסורתית שחייה עמדו בסימן של הדת והאמונה הדתית. אלו היו מהולות בעצמות שונות של אדיקות דתית ובאמונות עממיות אשר הכתיבו את אורחות החיים של גברים ונשים, של זקנים וצעירים, בבית ומחוצה לו, בתוך המשפחה או במסגרת החברתית והעדתית. צביונם של החיים בין החומות במאה התשע עשרה היה דתי במובהק, ועבור רבים היו 'חיי עולם' ולא 'חיי מעשה' תכלית קיומם בעיר. העשייה הדתית של נשים מצאה אפיקים חלופיים – קריאת תהלים ותחינות, פקידת אתרים קדושים ועשיית צדקה וחסד. פעילות חקיקה ואכיפה בלתי פוסקת מצד ההנהגה העדתית והרבנית, שדאגה לתדמיתה, ושהתומכים בחו"ל, בהם גם ראשי ועד הפקידים והאמרכלים, המריצוה לנהוג בתקיפות, היא אשר שימרה את הקהילה בירושלים כמבצר של אורתודוקסייה שמרנית בעולם משתנה. שינוי בהרכבה

בקשה לסיוע שכותרתה 'שְׁנַעַת בַּת צִיּוֹן', ירושלים תר"ל. ראו הלוי, ספרי ירושלים, 160.
442
442

³¹ א"מ לונץ, נתיבות ציון וירושלים: מבחר מאמרי אברהם משה לונץ, בעריכת ג' קרסל, ירושלים תשל"א, עמ' 224.
³² תיאורו של שמעון ברמן, 1870. ראו יערי, מסעות, עמ' 601-599. על אסונות הטבע באותה שנה מספרת איגרת

של האוכלוסייה, היציאה מן החומות ותמורות חיצוניות הביאו לשינוי הדרגתי באופייה של החברה היהודית בעיר ולצמצום משקלו של הרכיב הדתי בחיי היומיום של היחיד ושל הציבור. על אף המאמצים הכבירים לא נעשתה הקהילה היהודית בירושלים מרכז דתי או רוחני של ממש ואט אט אף איבדה את תדמיתה כקהילה קדושה.

בתי כנסת אשכנזיים בירושלים שמחוץ לחומות, 1908